

ключно громадянським інтересам. Вже в XVII ст. окремі пам'ятки історіографії монастирського походження були лише віддаленим відгомонам давнього церковного літописання. Разом з тим XVII ст. знаменує його кінець. Взагалі літописання, як головний вид історичної літератури, під кінець XVII ст. втрачає своє значення. Воно поступається місцем історичним повістям і цілеспрямованому прагненню до розв'язання певного питання. Значне місце у виразі історичних поглядів освічених кіл старшинської інтелігенції займають також мемуари, або так звані діаріуші, та різного роду офіціальні записки.

Отже, характерною рисою української історичної літератури XVIII ст. є те, що вона вийшла зовсім за межі монастирських мурів і цілком перейшла від церковних діячів до рук цивільних представників освічених кіл старшини. Історичні твори XVIII ст. можуть називатися старшинською історіографією, іноді непомітною народних рис, в силу багатьох джерел народного походження, якими користувалися історики.

Історіографія першої половини XVIII ст. є певною мірою продовженням попередніх традицій козацько-старшинського історичного писання, тому що авторами їх часто залишаються учасники подій кінця XVII і початку XVIII століття. Історичні твори цього періоду своєю тематикою ще обернені до недавнього героїчного минулого — визвольної боротьби проти шляхетської Польщі, воз'єднання України з Росією та боротьби з Туреччиною з певною ув'язкою з сучасними подіями. В міру віддалення від цих подій в часові та в зв'язку із змінами, що відбулися в суспільному становищі старшини, від 30-х років і до кінця XVIII ст. в історичних творах ми спостерігаємо все більший інтерес до минулого старшинсько-шляхетського класу; все більше на перше місце виступають не загальні інтереси краю, а класові і вузькостанові інтереси авторів, які належали до кола української старшини, що перетворювалася в російське дворянство.

Українська історіографія першої половини XVIII ст.

Провідне місце в українській історичній літературі XVIII ст. належить літописам Григорія Грабянки і Самійла Величка. Ці твори певною мірою наслідують попередні козацько-старшинські літописи і продовжують історико-літературні традиції другої половини XVII ст. в нових умовах, що наклали на них відбиток. Літописами їх назвали умовно видавці Київської Тимчасової Комісії для розбору давніх актів. Під такою назвою вони продовжували залишатися в історіографії другої половини XIX і початку XX століття. Справді ж твори Грабянки і Величка є жанром історичної літератури, дещо відмінним від того, який прийнято називати літописами.

Твір Грабянки є цілеспрямованою компіляцією, ідейно під-

порядковано певною завданню — розкриттю і показу на широкому тлі однієї найголовнішої теми — визвольної боротьби українського народу проти польсько-шляхетського панування і возз'єднання України з Росією. Григорій Грабянка дав своєму творові такий заголовок: «Действия презельной и от начала поляков крвавой небывалои брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского с поляки за найяснейших королей польских Владислава, потом Казимира, в 1648 отправоватися начатой и за лет десять по смерти Хмельницкого неоконченной, з розних летописцев и из диариуша на той войне писанного, в граде Гадячу, трудом Григория Грабянки собранная и самобитних старожиллов свидетельстви утвержденная. Року 1710»¹.

Літопис Г. Грабянки був відомий дослідникам ХІХ ст. в дуже багатьох списках. Цей факт підкреслив у свій час досконалий знавець джерел з історії України О. М. Лазаревський, зазначивши, що «жоден з малоруських літописів не дійшов до нас у такому значному числі списків, як літопис, що має заголовок «Действия презельной брани Богдана Хмельницкого»»². Незважаючи на велику кількість варіантів літопису Грабянки, жоден з них не зберігся в оригіналі. Київська Тимчасова Комісія для розбору давніх актів змушена була обрати з багатьох примірників повніший і найбільш ранній рукопис, складений скорописом часів життя автора, початку ХVІІІ ст.³.

Григорій Грабянка був відомий серед старшини Гадяцького полку спочатку на посадах полкового осавула, судді, а пізніше полковника; його діяльність відноситься до першої третини ХVІІІ ст. — за часів Петра І, правління «временщиків» і Анни Іванівни.

Відомо, що після смерті гетьмана Івана Скоропадського Петро І не захотів відновлювати на Україні гетьманство, і справи управління краєм було доручено утвореній перед цим Малоросійській колегії, що перебувала у Глухові, на чолі з бригадиром Вельяміновим. Управління Україною було переведене також з Колегії закордонних справ у відання Правительствующого сенату в Петербурзі. Козацька старшина вчинила опір нововведенням царського уряду. Між генеральною старшиною в особі наказного гетьмана Павла Полуботка і Вельяміновим почалися гострі суперечки, які були відомі Петру І. Полуботко разом з генеральним суддею Чернишем і писарем Савичем були викли-

¹ Летопись Григория Грабянки, изд. Временною комиссиею для разбора древних актов, К., 1854. Раніше цей твір надрукував без імені автора Ф. Туманський в журналі «Российский магазин», 1793, ч. ІІ, ІІІ. Першим дослідником літопису, що вказав на позитивні риси цього твору, а головне на недоречність й помилки в ньому, був М. О. Максимович. Див. його працю: «Известие о летописи Григория Грабянки, изданной 1854 года Киевской Временной комиссиею», М. А. Максимович, Собр. соч., т. І, К., 1876, стор. 217—230.

² «Киевская старина», 1894, кн. ХІ, стор. 299—300.

³ Див. «Киевская старина», 1897, кн. ІІ, стор. 41—42.

кані в Петербург і ув'язнені в Петропавлівській фортеці. Тимчасом на Україні старшини вели агітацію серед козацтва за те, щоб послати цареві нові клопотання про скасування Малоросійської колегії і наполягали на обранні гетьмана за «давніми звичаями». Восени 1723 р. на річці Коломаку, де стояло табором козацьке військо, старшини склали так звані Коломацькі статті, в яких поставили свої автономістичні вимоги. Першим із старшин гадяцького полку «Коломацькі чолобитні» підписав полковий суддя Григорій Грабянка¹. Він, крім того, їздив разом з стародубським полковником Корецьким у Петербург з чолобитними клопотати про скасування Малоросійської колегії і обрання гетьмана. Там його ув'язнено разом з Полуботком у фортеці і лише згодом, після смерті Петра I, він був звільнений з-під арешту і повернувся на Україну.

Після відновлення гетьманства в особі Данила Апостола, в 1729 р. Грабянка був призначений гадяцьким полковником. В 1734 р. він брав участь у війні з Туреччиною і Кримом, ходив у похід на Крим разом з своїм полком і російським військом на чолі з Мініхом. У тому ж році під час походу Грабянка помер.

Григорій Грабянка належав до складу полкової козацької старшини, яка до 30-х років XVIII ст. здобула високе становище в галузі економічного і політичного життя Лівобережжя. Він володів значними маєтностями, був родинно зв'язаний з представниками генеральної старшини. Його дружиною була внучка генерального обозного Івана Забіли. Це сприяло його швидкому просуванню від полкового обозного до гадяцького полковника. Соціальне і службове становище Грабянки великою мірою визначило його ідеологію і суспільно-політичні погляди та інтереси як історика і письменника. Нам невідомо, яку позицію Грабянка займав під час зради Мазепи. Ймовірно, що до неї він був непричасним, бо під час обрання гетьмана Скоропадського він належав до прибічників Петра I і одночасно залишався на автономістичних позиціях, на позиціях збереження старого гетьманського устрою України під зверхністю російського самодержавства. Ідеєю автономізму і проникнутий твір Грабянки «Действия презельной и от начала поляков крвавшой брани Богдана Хмельницкого».

Мету написання свого твору Грабянка визначив у вступі, який він назвав — «Объявление к читателю, кое ради, вины сия история начатся писати», тобто, які причини збудили у автора інтерес до написання «Действия презельной брани».

Своїм твором Грабянка ставить за мету показати народ український як рівний серед усіх народів, «описаних в книгах давніми історіографами римськими і польськими, Кромером, Бель-

¹ Материалы по истории, литературе и этнографии Южной России, К., 1890, стор. 106.

ським, Стрийківським, Гвагнігом, Коховським, також німецьким Пуфендорфом і Гібнером складеними, а нині по повелінню Петра першого, імператора Всеросійського на слов'янську мову переведених»¹. Він ставить перед собою завдання чіткіше, ніж його попередники, показати історію боротьби народу за свою землю, яка нанесена «ясно землемірами на мапах світу, відбивши на них воеводства Київське, Чернігівське, Брацлавське і Подільське, де течуть ріки Дністер, Буг, Горинь, Дніпро, Десна і Сурож аж до Чорного моря»².

Отже, автор чітко окреслив предмет свого заняття. В своєму творі Грабянка ставить за мету описати події минулого на землях України, розмежованих між Північно-Східною і Західною Руссю. Особливо це цікаво щодо останньої. До кінця XVII ст. українські історики і діячі літератури в дуже рідких випадках відрізняли землі українські і білоруські. Довготривале перебування цих земель в складі великого князівства Литовського та Польщі майже стерло поняття про межі і різницю між Україною і Білорусією. На початку XVIII ст., як бачимо з писань освічених кіл України, це поняття існує. Незважаючи на поділ України за Андрусівським договором 1667 р. і Вічним миром 1686 р., продовжує існувати тверда думка про Україну як цілісне географічне, територіальне і етнографічне поняття, поняття про єдиний народ, що проживає від Дністра до верхів'я Десни з заходу на схід і від Чорного моря до верхів'я Дніпра — з півдня на північ.

Особливо цікавить автора «Действия презельной брани» героїчна сторінка переможного козацького народу³ — це визвольна його боротьба, вкрита «любострастною славицею» під проводом «благоразумного вожда» Богдана Хмельницького, що Россию⁴ «от тяжчайшого іга лядського козацким мужеством свободившого и російскому монарси из стольними гради в первобытность приведшого»⁵. Своєю працею автор прагне також показати, що не лише монархи могли «наповнювати страхом всесвіт», а за справу вітчизни, за її зневагу можуть і раби, тобто народ, проти чужих монархів і завойовників повстати⁶.

Для переконливості читача Грабянка не хоче бути голосливим; він підкреслює, що пише історію не від свого «умствования», а зібрав вірогідний матеріал з творів різних істориків і свідків-очевидців, від «діаріушів наших воїнів, в обозі написаних і від духовних і мирських літописців».

¹ Літопис Грабянки, стор. I.

² Там же, стор. II.

³ Грабянка, подібно до автора літопису Самовидця, під народом козацьким розуміє весь український народ.

⁴ Цікаво, що термін «Росія» українські літописці іноді вживають у відношенні до Південної і Західної Русі, тобто України і Білорусії.

⁵ Літопис Грабянки, стор. III.

⁶ Там же, стор. IV.

Отже, одним з найголовніших джерел для Грабянки послужили попередні козацькі літописи, хроніки, різного роду щоденники, або діаріуші, а також твори польських письменників та істориків — Кромери, Бельського, Стрийковського, Гван'їні, Коховського, а особливо Твардовського. Нарешті, Грабянка використав офіціальні акти — привілеї, листи, договори, різні матеріали гетьманської канцелярії тощо.

Загальна історична концепція автора «Действия презельной брани» не позбавлена провіденціалізму, властивого історикам раннього середньовіччя. Але вона й не тотожна з літописцями церковницького напрямку. На погляд Грабянки, подібно його сучасникові в російській історіографії В. М. Татищеву, історичні знання повинні мати практичну цінність. В першу чергу вони мусять служити загальній системі освітнього розвитку людини, а не духовно-моралізуючим наставленням, як вважали історики раннього середньовіччя. Найвидатніші діяння людей своєї вітчизни, подібно до історії давнього Єгипту, античного світу і, нарешті, на зразок таких, як розгром «мільйона і двісті тисяч гордих своїм Мамаєм татар»¹, яких знищив Дмитрій, князь Московський, не повинні забуватися. В противному разі сучасні покоління були б у цілковитій прірві незнання. А від подібних переможців, яких історія глибоко шанує, робить висновок Грабянка, наша вітчизна у військових успіхах нічим не відрізняється, а тільки подвиги її народу забуті. З цієї «пучини» забуття героїчного минулого Грабянка й прагне вивести історичні знання шляхом показу героїчного минулого козацького малоросійського народу.

Станові інтереси старшини в історичних творах першої третини XVIII ст., в тому числі і у Грабянки, ще не визначаються так чітко, як це спостерігається в творах кінця XVIII і початку XIX століття, коли старшина цілком порвала з козацтвом. Вони ще приховані покривалом фразеології про козацький народ і всенародні інтереси, про роль і місце козацтва взагалі в історії України.

Основному текстові літопису Грабянки передують два вірші — «Похвала віршами Хмельницькому от народа Малоросійського» і «Вірша на герб Малоросійський». Перед першим віршем мусив бути в книзі портрет Богдана Хмельницького, перед другим — герб війська Запорозького — козак, озброєний мушкетом.

Обидва вірші є ніби епіграфами до військової історії козацтва, написати яку поставив за мету автор. «Действие презельной брани» Григорія Грабянки ми можемо назвати історією козацьких війн від часів появи козаків до 1664 р. у вигляді окремих історичних повістей, оповідань, а далі, до 1708 р., у вигляді рік за роком викладеного короткого переліку важливих

¹ Грабянка, без сумніву, перебільшив число татар під проводом Мамає, розгромлених в 1380 р. на Куликовім полі.

історичних подій, на зразок останніх записів у літопису Самовидця. Записи про кінець XVII і початок XVIII ст., особливо короткі нотатки про Північну війну, зроблені, ймовірно, автором на підставі власних спостережень і живих свідків подій.

Центральне місце в літопису Грабянки займає історія визвольної війни 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією.

В оцінці подій визвольної війни Грабянка близький до автора літопису Самовидця. Він, як представник панівного класу, негативно ставиться до класової боротьби всередині українського суспільства, виправдовує придушення народних виступів проти старшини. В оповіданнях про події XVIII ст. він стриманий в оцінках і висновках про них. У 1723 р., в зв'язку з ув'язненням в Петропавлівській фортеці, Грабянці довелося залишити справу дальшого описання історії України часів активних перетворень Петра I після зради Мазепи і розгрому шведів під Полтавою. Грабянка довів виклад своєї історії лише до 1708 р.

Поряд з твором Грабянки визначне місце в українській історичній літературі першої третини XVIII ст. займає літопис Величка — «Летопись событий в юго-западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского, 1720», виданий Київською Тимчасовою Комісією для розбору давніх актів.

Дослідники і видавці назвали твір Величка літописом також умовно. Насправді він, так само, як твір Грабянки, не може бути віднесений до літопису в повному розумінні цього слова. Це літературно оброблений твір, що складається з великої кількості оповідань, побудованих на великому джерельному матеріалі, а також на власних домислах автора. Перший том називається — «Сказание о войне козацкой з поляками, через Зиновия Богдана Хмельницкого, гетмана войск запорожских, восьми лет точившойся...»¹. Другий і третій томи озаглавлені — «Повествования летописная с малороссийских и иных отчасти поведениях собранная и zde описанная»². Четвертий том становить додатки з різних документів XVII ст.

Літопис Величка є однією з найцінніших пам'яток української історіографії і літератури військово-повістєвого жанру XVIII ст. Він зберігся лише в єдиному оригінальному примірникові, який під час продажу з аукціону відомим збирачем літописів Лаптіним був куплений М. П. Погодіним і подарований ним для друку Київській Тимчасовій Комісії для розбору давніх актів, що надрукувала цей цінний твір³.

¹ Самоил Величко, Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, т. I, К., 1848. (Далі буде називатись — Літопис Величка).

² Літопис Величка, т. II, К., 1851; т. III, К., 1855.

³ Письма Погодина к Максимовичу, изд. С. И. Пономаревым, СПб., 1882, стор. 24—28. Див. також — Барсуков, Жизнь и труды М. Н. Погодина, т. VIII, стор. 150—154; т. X, стор. 323.